

Metafora ako kritérium posunov v chápaní jazyka a komunikácie

MARTIN ŠTÚR

Zámerom tejto štúdie je poukázať na niektoré významné zmeny v chápaní jazyka a funkcie metafory v ňom a na ich vplyv na reflexiu jazyka a literatúry. Zmeny používania a zvraty reflexie metafory sú vhodným ukazovateľom chápania funkcie jazyka, literatúry a umenia. Platí to najmä pre 20. storočie, počas ktorého postoj k metafore prechádzal z extrému do extrému, od jej absolútneho vyzdvihovania po odsúvanie na perifériu a odmietanie a nové vyzdvihnutie. Rastúca potreba náročnosti a vedeckosti filozofie jazyka, jazykovedy, literárnej vedy a analýzy procesov tvorby a recepcie umenia sa konfrontovala s existencialistickými nárokmi, vyhrotením náboženských a kultúrnych tradícií, ich násilným vykoreňovaním i fundamentalistickým absolutizovaním. Veda a technika sa posunuli ďalej než dovtedy v celej histórii ľudstva a poznanie takmer vo všetkých oblastiach ľudskej činnosti sa dostalo na úroveň, ktorú ani jednotlivci s dobrým všeobecným vzdelaním a primeranými predpokladmi nedokáže pochopiť a rozvíjať bez rozsiahleho a intenzívneho štúdia a výskumu. Ak je tento zákonitý stav všeobecne a niekedy i nechtiac akceptovaný v prírodných vedách, v technike, v abstraktnom alebo experimentálnom umení, býva napádaný v humanitných vedách, literatúre, filozofii, a to dokonca aj zo strany študentskej a odbornej verejnosti. Tieto útoky sú pochopiteľné, veď potreba poznania toho, s čím sa dnes vo vede pracuje, je veľká a intuitívny pocit, že by to malo byť ľahké, je intenzívny, hoci logicky nesprávny. Hranicou zjednodušenia modelu je stav, keď už neplní svoju funkciu. Napríklad diferenciál v matematike podáva približne správny výsledok, keď je použitý blízko poslednej presnej hodnoty, ale jeho spätná integrácia bez nej nedokáže doplniť stratené konštanty. Redukcia je správna, ak zjednodušuje bez straty funkcie, ďalšie redukovanie pod funkčnú úroveň je možné metodologicky, ak sa so stratou funkčnosti modelu počíta, ale iba ak sa nestotožňuje s funkčným modelom, čo často uniká hlavne v humanitných disciplínach. A charakter týchto disciplín legitimizuje akýkoľvek prístup, ktorý je akokoľvek akceptovaný, aj ten, ktorý odmieta rešpektovať teoretické poznanie i historický a kultúrny kontext toho, s čím pracuje, práve preto, že sa zhoduje so súčasným sensus communis, presvedčením o nepoužitelnosti všetkého, čo nie je „user friendly“.

Používanie, ani funkčné, však nenahrádza pochopenie, čo sa ukazuje práve v praxi, ktorá pracuje s nenaučenými a plne neautomatizovanými situáciami, medzi ktoré radíme všetky tie, kde sa objavuje porozumenie, tvorivosť, predstavivosť a kritické myslenie, teda rovnako vo vede, filozofii, umení, ako aj pri riešení všetkých

špecificky ľudských záležitostí, napríklad v poetike, v ktorej je pochopiteľnosť často menej vyzdvihovaná než prekvapivosť. Zdá sa, že mechanizmus metafory má vo všetkých týchto oblastiach významné miesto, ktoré je však raz skryté, inokedy v popredí. Metaforický postup je východiskom alebo prostriedkom vyjadrenia.

K DEJINÁM METAFORY

Samotné slovo metafora si spravidla ponecháva pôvodnú grécku formu, zatiaľ čo slová pre jazyk, literatúru a umenie mávajú iné, jednotlivým jazykom a kultúrnym tradíciám bližšie tvary. Vyplýva to zo skutočnosti, že pre západnú a v súčasnosti globálnu terminológiu začína filozofická, vedecká a umenovedná tradícia práve u Grékov, staršie sú iba mýty. Ak Gréci nadväzujú na poznanie starších kultúr, ako sú egyptská a mezopotámska, v tých nie je ešte nárok všeobecne platného filozofického a následne i vedeckého poznania odlišený od funkcie mýtu a náboženstva – a aj v nich má metafora svoje miesto, no toto ešte nie je v predchádzajúcich kultúrach reflektované, prípadne je samo utajené. U Grékov, s ich potrebou verejne prístupného a skutočného, teda v kritike a verifikácii otvoreného poznania, ktoré má všeobecnú platnosť, sa však potreba nielen každodenného používania, ale skutočného poznávania pôsobenia metafory stáva ústredným aspektom.

Prvý filozof, ktorý sa zásadne zaoberal jazykom, Herakleitos z Efezu, je doteraz známy práve svojimi metaforami ako „Nevstúpil by si dvakrát do tej istej rieky“ (22A6 z Platóna [Martinka 1970, 99]). Ak Platón používa podobenstvá blízke mýtom ako prostriedok na vyjadrenie hľadania hlbších právd – spomeňme jeho podobenstvo o jaskyni alebo samotný príbeh o Atlantíde –, u Aristotela je prístup už vedecký. Definuje, analyzuje a syntetizuje, vytvára systém poznávania, a preto je metafora u neho iná, nadobúda charakter, ktorý sa stáva základom pre vedecký text. Jasne priznáva komplexnosť fungovania jazyka vo vzťahu k svetu a spoločnosti, ako aj jeho vlastnosti, ktoré sú doteraz predmetom sporov. Napríklad v prvej knihe *Kategórií* hneď na začiatku ukazuje význam mechanizmu, o ktorý sa opiera metafora pre funkciu všeobecných podstatných mien:

Rovnomennými (homonymá) sa nazývajú veci, ktoré majú spoločné iba meno, ale ich podstatný pojem, ktorý je označený menom, je rôzny; napríklad živočíchom sa nazýva aj skutočný človek, aj namalovaný. Obe totiž majú spoločné iba meno, ale ich podstatný pojem, ktorý je označený menom, je rôzny. Lebo keby sme chceli uviesť, čo znamená pre každú z nich „byť živočíchom“, museli by sme pre každú z nich uviesť osobitný pojem (Aristoteles [Martinka 1973, 43]).

Teda rovnako nazývame veci, ktorých povaha (οὐσία, podstata, bytnosť) je odlišná. Okrem vlastných mien tak fungujú všetky slová. Samotné slovo λόγος vo výraze λόγος τῆς οὐσίας (podstatný pojem) znamená slovo, poznanie, jazyk, výpočet i usporiadanie. Možno ešte dôležitejší než samotná definícia je príklad, ktorý uvádza: rovnako nazývame človekom konkrétnu ľudskú bytosť i človeka vyobrazeného. Je zřejmé, že obrázok, ktorý ho znázorňuje, má inú povahu, poukazuje naň na základe podobnosti formy, analógie, ktorá práve metaforicky umožňuje takéto označenie. „Kým však Quintilianus pokladá prirovnanie za fundamentálne a metaforu za odvodenú, u Aristotela je fundamentálna metafora; vystupuje ako tvorivý proces

ustanovenia podobnosti“ (Krupa 1997, 81). Metafora sa javí ako ustanovujúca pre samotnú funkciu jazyka. Tou je mimézis¹, ktorá je u Aristotela procesom spodobovania, usporadúvania, vyjadrovania, a to nielen na základe vonkajšej podobnosti, ale samotné slovo sa opiera o tvar a význam slova mím².

U Izidora Sevillského sa síce metafora nachádza prvá medzi trópami, ale jej funkcia je hlavne estetická: „Tyto a jiné přenesené výrazy pro to, co si má člověk představit, se však zahalují obrazným hávem z toho důvodu, aby povzbudili čtenářovo vnímání (sensus legentis) a aby to, co je prosté a snadné, nezevšednělo“ (Et. I.37.2.2). Metafora sa v tomto prípade, v rétorike, na rozdiel od analógie, ešte nechápe ako explanačný, ale ozvlášťujúci prostriedok.

Stredoveké chápanie metafory v jazyku, literatúre a umení je pokračovaním, niekedy rozvinutím, inokedy redukciou antického. Stredoveké umenie je výraznejšie symbolické a v podobe výrazu nereflektuje to, čo nie je pre jeho význam nosné, spravidla chýba horizontálna kontextualizácia. Pre toto obdobie je typický záujem o relikvie, ktoré majú z hľadiska významu funkciu prostredníka, nie na základe podoby, ale vecnej súvislosti, asociácie fungujú na základe predstavy o jednote duchovného a fyzického, časti a celku, príčiny a dôsledku, teda metonymicky. Proporcia analógie nie je dôležitá tak, ako ju chápeme dnes, to významné je automaticky nadproporčné, menej významné je štylizované a redukované a kontext sa vypúšťa, pretože sa považuje buď za daný, alebo bezvýznamný.

Na antické chápanie dodnes nadväzuje chápanie denotácie ako označovania konkrétnej veci menom ešte omnoho jednoduchšie, ako ju chápal Augustín (354 – 430) alebo scholastici či Aristoteles a Platón. Augustínovo spojenie *signans* (označujúce) a *signatum* (označované) vyzerá takmer moderne, ale vychádza z antickej predstavy, kde označovanie, *symbolein*, v žiadnom prípade nie je chápané arbitrárne, ale opiera sa o niečo význačné, historicky alebo na základe príbehu a asociácie symbolicky určujúce. *Symbolon* – pečať³ – fungoval ako podpis, podoba jeho odtlačku mohla byť pôvodne motivovaná, ale tento motív bol pre jeho tvar vlastne arbitrárny, už prevažne nie metaforický (v úzkom chápaní metafory). Až skúmanie anagramov priviedlo Saussurea k tomu, že napriek dovtedajšiemu presvedčeniu priama súvislosť označujúceho a označovaného z vecného hľadiska, s odmyslením histórie, kultúrneho kontextu a spoločnej skúsenosti, v rozvinutých semiotických systémoch jednoducho neexistuje.

Proporčné a kontextuálne chápanie metafory sa, v niečom znova, v inom prvýkrát, vynára v renesancii. Prenášanie významu na základe formálnej podobnosti, ktoré sa v súčasnej terminológii označuje ako ikonické, praje rastu významu metafory.

Pritom sám Saussure chápal tento vzťah analyticky ako väzbu mentálneho obrazu zvuku slova a mentálneho obrazu ako pojmu, pretože rozhodne netrpel mýtom múzea⁴. Pôvodný deklarovaný dôvod, ktorým argumentujú mnohí semiotici, že sa chcú vyhnúť metafyzike a mentalizmu, pritom už stráca vecné opodstatnenie, väčšinou totiž ani nevedia, čo to je, pretože prvotný vedomý odpor k nim sa stal niečím samozrejým. Faktom je, že terminológia a často aj ideológia v súčasnej semiotike i literárnej vede je iná ako vo filozofii. Môže sa zdať, že sa jej menej úspešne darí riešiť problémy, ktoré filozofia už dávnejšie zvládla celkom dobre, ale je to aj preto, že má iné nároky a východiská a nevie akceptovať tie, ktorých sa drží filozofia.

MODERNÉ PREHODNOTENIE FUNKCIE METAFORY NA PRELOME 19. A 20. STOROČIA: FREGE, SAUSSURE A PEIRCE

Potenciál prínosu týchto troch revolucionárov vo vývoji chápania jazyka, pojmu a semiózy nielenže nebol akceptovaný v ich vlastnej dobe, za ich života, ale plne sa nerozvinul dodnes, stal sa predmetom na jednej strane odmietania a na druhej dogmatizovania. Oba prístupy bránia kritickej reflexii ich prístupu, a preto sú z vedeckého hľadiska rovnako škodlivé.

Najstarším a azda najnedocenenejším z hľadiska semiotiky je prínos Gottloba Fregeho (1848 – 1925). Náležite uznaný je v oblasti filozofickej analýzy jazyka, hlavne preto, že netrpel logickým atomizmom ako jeho nasledovníci Bertrand Russell (1872 – 1970) a Ludwig Wittgenstein (1889 – 1951). Paradoxne je menej známy ako oni, pretože neredukoval problematiku jazyka a komunikácie pod minimálne funkčnú mieru. Ak Wittgenstein napriek Fregeho varovaniu publikoval veľmi kontroverzný spis známy ako *Logicko-filozofický traktát*, ktorého nedostatky po celý život opravoval, a Russell pri svojom mimoriadnom talente nebol schopný korigovať apriorizmy logického atomizmu (táto úloha zamestnávala analytickú a tzv. postanalytickú filozofiu jazyka počas väčšiny storočia), triezvy a náročný Fregeho spôsob analýzy vety a pojmu je doteraz neprekonaný a jeho chápanie čísla sa rozvíja doteraz. Je príznačné, že väčšina súčasných semiotikov nesiahne po knihe, o ktorej vedia, že by pre nich mohla byť zásadná, už len preto, že sa volá *Základy aritmetiky* (1884).

Logický atomizmus vychádza z predpokladu priamej, jasnej a pozorovaním overiteľnej korešpondencie atomických výrokov a atomických javov, pričom veda je sumou prvých a skutočnosť druhých, bez miesta pre metafyziku a jej zaťaženie obrazotvornosťou, abstrakciou a iracionalitou. Tento prístup je prejavom nepochopenia rozdielu medzi doslovným a obrazným významom, ktorý je pre metaforu nosný. Obraz vedy a skutočnosti ako sumy nedeliteľných prvkov je príťažlivý ako metafora, ale chápe sa doslovne, teda chybné. Frege používa metaforu ako príklad a priblíženie, živú metaforu však nikdy nevydáva za definíciu.

Metafora nikdy nenahrádza definíciu, pretože funguje opačne, ukazuje nečakané podobnosti medzi výrazmi a tým, čo vyjadrujú, zatiaľ čo definície vymedzujú to, čo je danému pojmu vlastné a preň výlučné. Vedecká metafora má preto iný charakter ako umelecká, tá, ktorú definoval aj Izidor (Et. I.37.2.2). Jej obraznosť sa dostáva časom do úzadia, stáva sa modelom, na základe ktorého sa slovo používa v novom, jasne definovanom význame. Skutočnosť, že sa definícia zmenila a je otvorená ďalšej zmene a procesy metafory alebo metonymie sú medzi starou a novou definíciou sledovateľné, ešte neznamená, že by – na rozdiel od umeleckého jazyka – ostro vystupovali v bežnom, nemetajazykovom úze.

Frege konečne jasne povedal, že z poznávacieho hľadiska kvantita nenahrádza kvalitu, pretože sú komplementárnym výsledkom analytickej operácie jazyka, a preto, aby kvantita mala nejaký zmysel, musí sa s kvalitatívnym charakterom pojmu znova integrovať, počet alebo číslo je *rozsahom pojmu*: „Početnosť, ktorá patrí pojmu F, je kvantitatívnym vyjadrením rozsahu pojmu F“⁵ (1884, 79 – 80; prel. M. Š.).

Počet je teda vymedzením kvantity pojmu, rovnako ako pojem je výsledkom analytického úkonu artikulácie významu. Kvantifikácia je navyše hlbšou úrovňou

analytiky, ktorá je výsledkom vymedzenia niečoho pojmom. V porovnaní s tým mu predstavivosť môže, no nemusí predchádzať, v tom prípade však ešte pred nevyhnutným kvalitatívnym vymedzením takto kvantifikovanej množiny, a preto môže tvrdiť: „Akokoľvek bude opis vnútorných pochodov pred úsudkom o početnosti pojmu presný, nikdy nenahradí jeho skutočné vymedzenie“ (34).

Komu sa zdá, že sa Fregeho chápanie podobá Aristotelovmu, ten sa nemýli. Fregemu sa ako jednému z mála podarilo nadviazať nielen na *Kategórie*, ale aj na *Druhé analytiky*, zatiaľ čo Saussure si vystačil s *Prvými analytikami*. Možno sa ešte väčšmi podobá Kantovi a jeho synteticky apriórnemu poňatiu matematiky, hoci práve v tomto bol Fregeho prístup napadnutý najprv Russellom a neskôr použiteľný „iba“ ako opis, nie ako dôkaz nezávislosti aritmetiky od geometrie, o ten nám tu však nejde. Fregemu sa podarilo uspokojivo definovať pojem čísla a na to potreboval určiť, čím pojem je a čím nie je. Ukázal, že hoci pojem nie je fyzický, dokážeme ním vyjadriť objektívne kvalitatívne, a dokonca aj kvantitatívne rozdiely.

Iba ten, kto považuje pojem za rovnako subjektívny ako predstavu, môže byť prekvapený tým, že číselný údaj vyjadruje niečo od nášho postoja nezávislé. Ale jeho názor nie je správny. Ak napríklad zaradíme pojem telesa pod pojem hmotného alebo veľrybu medzi cicavce, vyjadrujeme tým niečo objektívne. Pretože keby boli pojmy subjektívne, aj podradovanie jedného pod druhý ako vyjadrenie vzťahu medzi nimi by bolo rovnako subjektívne ako vzťah medzi predstavami (60).

Frege ďalej rieši jeden zo zásadných problémov pozitivizmu a jeho argumentov proti metafyzike, a preto aj proti jazyku, zároveň rieši problém absolutizovania slova proti vete a textu:

Ak si teda nedokážeme predstaviť obsah nejakého slova, vôbec to ešte nie je dôvod, aby sme mu upreli akýkoľvek význam alebo ho prestali používať. Že sa tak má robiť, sa zdá asi preto, že slová skúmame, ako keby stáli osamotene a vtedy sa pýtame na ich význam, za ktorý považujeme predstavu, ktorú v nás vyvolávajú. Preto sa nám zdá, že slovo, pre ktoré nemáme zodpovedajúci vnútorný obraz, ani nič neobsahuje. Ale vždy treba na vetu pozeráť ako na celok. Vlastne iba v jej rámci majú slová zmysel. Obrazy, ktoré sa vznášajú pred naším vnútorným zrakom, totiž vôbec nemusia zodpovedať logickým zložkám výroku. Stačí, ak má veta zmysel ako celok, až z neho sa odvodzuje, čo obsahujú jej časti (71).

Dodajme, že nielen slovo, ale aj veta nadobúda plný význam v texte a ten zasa v kontexte.

Ešte väčší prínos má zrútenie jedného z mýtov, že čokoľvek má zmysel, musí byť ľahko a bezprostredne predstaviteľné a aj komplexné problémy musia mať buď ľahké, na predstavivosť nenáročné riešenie, alebo sú neriešiteľné: „Naše myslenie nás veľmi často zavedie za hranice predstaviteľného bez toho, že by sme vďaka tomu stratili pevnú pôdu pre naše závery. Akokoľvek sa zdá, že pre nás ľudí je myslenie bez predstáv nemožné, ich spojenie s tým, o čom premýšľame, môže byť úplne povrchné, náhodné a konvenčné“ (71). Vlastne je to rovnako vo vede ako v umení prechod k dozrievaniu. Naša predstava o probléme môže byť naivná, chybná, úplne v arbitrárnom vzťahu s jeho povahou. Napriek tomu, ak dodržíme vedecké zásady, dopracujeme sa k záverom, ktoré sú adekvátne, a ak my sami nedokážeme svoje výsledky interpretovať, nestratia preto hodnotu, dokážeme ich interpretovať neskôr, keď prob-

lém pochopíme, ale aj bez jeho pochopenia dokážeme s týmito údajmi alebo v prípade umenia so zážitkami pracovať a žiť. A iní na ne môžu nadviazať.

Metafora dokáže prístup k pochopeniu komplexných problémov súčasnej vedy umožniť, uľahčiť prvé kroky v chápaní práve cez netriviálne a existenciálne analyticky chápanú podobnosť a nie falošnú predstavu o identite vehikula a tenora, je nevyhnutná, kým je „živá“, ako prostriedok vysvetlenia alebo úplne inak ako „mŕtva“, tá ako zdroj už jasne definovaných vedeckých pojmov.

Ferdinand de Saussure (1857 – 1913) je taký významný pre jazykovedu, že právom delíme jej dejiny na obdobie pred ním a po ňom. Je aj hlavným predchodcom funkcionalistického štrukturalizmu. A ak dodnes pokusy spochybniť jeho prístup zlyhávajú, je to preto, že ho spravidla nedokážu presiahnuť.

Na prvý pohľad sa môže zdať, že ak dovtedy panujúcemu presvedčeniu o vecnej, priamej väzbe medzi označujúcim a označovaným, nezávislej od histórie, kultúry a obraznosti, urobil rázny koniec, keď ju označil za v tomto zmysle plne arbitrárnu, odsunul metaforu z ústredného postavenia na perifériu. Takéto zjednodušené chápanie je však chybné. V skutočnosti je to naopak: dal metafore jej vlastné miesto, ktoré je síce pri bežnej komunikácii v úzadí, ale vždy pri zrode a inovácii plnohodnotného jazykového komunikačného procesu. Sám pritom používa vedeckú metaforu, keď pri definovaní jazykového znaku ukazuje, ako je väzbou mentálneho a zvukového obrazu, teda dvoch obrazov, nie zvuku a veci:

Až bude sémiologie zorganizovaná, bude si muset položiť otázku, zda jí právem patrí výrazové módy spočívajúci na zcela přirozených znacích, jako je pantomima. A i za předpokladu, že je přijme, bude jejím hlavním předmětem stále souhrn systémů založených na arbitrárnosti znaku (1996, 98).

Ak je *označovaným* metafora mentálny obraz prepojenia jej dvoch zložiek, pričom to môžu byť pojmy alebo metafora, prípadne metonymie prvého rádu na základe analógie formy alebo skúsenosti, tento vzťah samozrejme nie je plne arbitrárny, takým je znova práve a výlučne vzťah mentálneho a zvukového obrazu. Semiotizácia umeleckého zobrazenia, či už vo filme alebo v hudbe, nastáva na základe toho, že sa arbitrárnosť objavuje – a to často práve metaforicky.

Charles Sanders Peirce (1839 – 1914) nezískal podobne ako predchádzajúci dvaja spomenutí vo svojej dobe uznanie. Rozdiel je v tom, že jeho situácia bola ešte horšia. Vo Fregeho prípade nebolo jeho dielo náležite prijaté a jeho prínos nebol pochopený. V Saussureovom prípade je pre 20. storočie významné dielo *Kurz všeobecnej jazykovedy*, vytvorené na základe poznámok jeho študentov, pretože pre negatívnu recepciu už nepublikoval. Až nedávno boli objavené jeho poznámky, redigované a vydané ako *Spisy zo všeobecnej jazykovedy*. Peirceovi bolo takmer úplne znemožnené univerzitné pôsobenie aj vydávanie. Ak teda jeho zásadné texty vznikli už v druhej polovici 19. storočia, postupne sa vydávali počas 20. storočia a mnohé na vydanie ešte čakajú.

Je dôležité, že Peirce vo svojej typológii semiotických znakov, v rozlíšení na ikon, index a symbol, podstatne mení význam naposledy menovaného a ukazuje, že ho už nemožno chápať tradične. Symbol sa dovtedy chápal ako vecne motivovaný – no Peirce tento vzťah ruší, podobne ako Saussure pri jazykovom znaku (pozri Peirce 1940, 102 – 103).

V tomto zmysle má metafora výrazne ikonický, nie symbolický charakter. Alebo ju môžeme nazvať symbolizujúcim ikonom. Podľa uvedenej terminológie je metafora ikonom preto, že vychádza z formálnej podobnosti alebo situačnej analógie a používa slová a syntagmy ako symbolické znaky a po ustálení sa stáva novým symbolom. V momente, keď sa stabilizuje, stáva sa zákonitou, obraznosť sa automatizuje a ustupuje, akt prenesenia významu sa završuje a vo výsledku sa metafora stráca v pozadí. Je vecou etymológie a poetiky, rovnako ako rétoriky, nie automatizovaného úzu.

V čom teda posunula chápanie metafory moderna? Spomenutých troch autorov zaraďujeme k moderne predovšetkým z vedeckého, filozofického a semiotického hľadiska. Ako je to v literárnej a umeleckej moderne? Tam, ako sme ukázali, výsledky zakladateľov súčasného myslenia nemohli byť známe a možno paradoxne vďaka tomu sa v tomto období metafora rozvinula až na hranice možností. Tradičné obrazy sa prehodnocujú, formalizujú (napr. v symbolizme), pomocou novej techniky sa dovádzajú tam, kde to stará nedovolila, napríklad v secesii, alebo sa odmietajú, ako vo funkcionalizme architektonickej školy Bauhaus či v avantgarde, ale nezaujíma obraznosť ako taká. Vo funkcionalizme ide o metaforu funkčného, nie o realitu, veď napríklad plochá strecha nie je funkčnejšia než obyčajná v skutočnosti, ale v predstave, esteticky i filozoficky je príznačná pre funkcionalistický postoj. Moderný dizajn pôsobí funkčne bez toho, že by taký potreboval alebo skutočne chcel byť, nová, moderná náročnosť na novosť, konzistenciu a celosť obrazu sa rozbieha o nepochopenie príjemcov, nedôveru k mase, manipulovanie ňou, je zatieňovaná autoritatívnymi ideológiami, ako napríklad u Pounda.

POLARITA A KONTINUITA METAFORY A METONYMIE U JAKOBSONA

Štrukturalizmus Pražskej školy sa vo svojom nároku na vedeckosť vyjadrovania venoval jazyku i umeniu, ale metafore samotnej skôr okrajovo, v zmysle arbitrárnosti jazykového znaku a privatívnych protikladov, ktoré vytvárajú gramatické štruktúry jazyka, ale v oblasti lexiky, textu a figuratívneho požívania jazyka sa jednotlivé jednoduché privatívne opozície mimo záporov a opozít aplikujú ťažko. Významná bola krátka Jakobsonova štúdia o afázii, v ktorej protiintuitívne, ale objavne pracuje s iným, polárnym modelom vzťahu metafory a metonymie. Hoci sa na prvý pohľad opozícia ponúka, rozhodne nie je privatívna, a ak sa základné princípy vzájomne dopĺňajú, ich kombinácia už môže byť náročná. Jeho definícia je stručná:

Diskurz sa môže rozvíjať v dvoch rôznych sémantických líniách: jedna téma môže viesť k inej, buď prostredníctvom ich podobnosti, alebo prostredníctvom ich súvislostí. Metaforický spôsob by bol najvhodnejší termín pre prvý prípad a metonymický spôsob pre druhý, pretože našli svoj najkondenzovanejší výraz v metafore a metonymii. Pri afázii je jeden z týchto dvoch procesov obmedzený alebo úplne zablokovaný – ide o jav, vďaka ktorému je štúdium afázie pre lingvistu neobyčajne objasňujúce. Pri bežnom verbálnom správaní oba procesy neustále prebiehajú, ale pozorné skúmanie odhalí, že pod vplyvom kultúrneho modelu, osobnosti a štýlu je jeden z nich uprednostňovaný (2003, 42; prel. M. Š.).

Ako vidíme, opiera sa tu o empirické výskumy afázie, nie textové skúmanie, pretože rozdiel nespočíva vo forme, ale funkcii.

Zaujímavo, no problematicky vyznieva Jakobsonov apel:

Bipolárna štruktúra jazyka (alebo iných semiotických systémov) a v afázii fixácia na jeden z týchto pólov s vylúčením druhého si vyžaduje systematické porovnávacie štúdium. Zachovanie jednej z týchto alternatív v oboch typoch afázie musí byť konfrontované s prevahou toho istého pólu v určitých štýloch, osobných návykoch, súčasnej móde atď. Starostlivá analýza a porovnanie týchto javov s celým syndrómom zodpovedajúceho druhu afázie je naliehavou úlohou pre spoločný výskum odborníkov v oblasti psychopatológie, psychológie, lingvistiky, poetiky a SEMIOTIKY, všeobecnej vedy o znakoch. Zdá sa, že dichotómia, o ktorej sa tu hovorí, má prvoradý význam a dôsledky pre verbálne správanie vcelku a ľudské správanie vo všeobecnosti (44).

V prvom rade sa zdá, akoby sa nerozlišovalo medzi polaritou a privatívnou opozíciou, pričom ich spoločné označenie ako dichotómie je možno v poriadku, hoci ide o dosť široké, až metaforické chápanie. Navyše polarity mávajú jednotné kritérium, tu sú kritériá dve, vhodnejšie na rozpracovanie viacdimenzionálneho systému.

Ďalší problém môže byť v tom, že Jakobson nepozná alebo neuznáva Peirceovu typológiu znakov, pretože by nemohol tvrdiť: „Súťaž medzi oboma prostriedkami, metonymickým a metaforickým, sa prejavuje v akomkoľvek symbolickom procese, či už intrapersonálnom, alebo spoločenskom“ (46). Je totiž zrejmé, že pre metaforu je typický ikonický a pre metonymiu indexový model vzniku a fungovania, akokoľvek sú jej zložky symbolické, v tom je terminológia menej jasná než Peirceova. Vecne, ak aj nie terminologicky, však svoje kritérium skúmaného rozlíšenia koriguje neskôr: „Metaforický pojem s pojmom, ktorý nahrádza, spája podobnosť. Preto má výskumník pri vytváraní metajazyka na interpretovanie trópov viac homogénnych prostriedkov na zvládnutie metafor, zatiaľ čo metonymia, založená na inom princípe, ľahko vzdoruje interpretácii“ (47). Ak zohľadníme rok vzniku štúdie, 1956, procky vyznievajú posledné slová záveru:

Preto je pre poéziu metafora a pre prózu metonymia líniou najmenšieho odporu, vďaka čomu sa štúdium poetických trópov zameriava hlavne na metafory. Skutočná bipolarita bola v týchto štúdiách umelo nahradená amputovanou unipolárnou schémou, ktorá sa až zarážajúco nápadne zhoduje s jedným z dvoch vzorcov afázie, a to s poruchou súvislosti (47).

Absencia historického a filozofického kontextu mnohých neskorších výskumov totiž až príliš často vedie práve k zanedbaniu tých faktorov, ktoré sú nosné tak pre terminológiu, ako aj pre jazyk i metajazyk vedy, umenia i literatúry.

NOAM CHOMSKY: PLATÓNSKA METAFORA UNIVERZÁLNEHO

Noam Chomsky (1928*) je hádam najvplyvnejší žijúci lingvista. Napriek tomu, že jeho diela sú veľmi problematické z vedeckého aj filozofického hľadiska, vytvorila sa okolo nich celá ideologicky aj terminologicky charakteristická skupina, ktorá v ortodoxnej i v odvodenej kognitivistickej podobe takmer ovládla západnú lingvistiku. Ak pražský štrukturalizmus používa a prehodnocuje tradičnú terminológiu a novotvary kodanskej školy nemali šancu na akceptáciu, modely a terminológia Chomského a jeho nasledovníkov boli postupom času preosiate úzom a mnoho z nich sa používa. Možno práve v dôsledku ich negatívneho vzťahu k histórii myslenia o jazyku a umení od Aristotela, s výnimkou naivného karteziánu a pozitivismu, a v dôsledku fas-

cinácie tým, že poznanie tradičnej jazykovedy a filozofie je pre prijatie Chomského doktríny prekážkou, nie podmienkou. Ak sú niektoré Chomského pojmy očividne triviálne a iba zdanlivo objavné, iné sa po menšej úprave ukazujú ako veľmi produktívne. Z triviálnych spomeňme napríklad transformatívne procesy: možno ich pozorovať takmer výlučne v analytických a izolujúcich jazykoch, v ktorých proces vytyčovania vetných členov vyžaduje presný mechanizmus zmeny slovosledu, toto nie je potrebné v syntetických a flektívnych jazykoch, univerzálnym je možno vytyčovanie vetných členov, ale nie jeho postup, ten je vecou jazykovej typológie, nie jazyka ako takého. Omnoho zaujímavejšie sú metafory univerzálneho jazyka, univerzálnej gramatiky a generatívneho a rekurzívneho charakteru jazyka, tie sa javia ako skutočne objavné, preto sa ich oplatí analyzovať a aktualizovať. Zdá sa, že Chomského chápanie metafory vedúcej k terminologizácii týchto pojmov je doslovné, ale použiteľným sa stane, keď ju budeme vnímať ako metaforu, ktorá sa zasluguje o sprítomňovanie, zľahčovanie chápania označovaného javu. Jej pochopenie však treba dosiahnuť tým, že sa vrátíme ku komplexnosti, odlišnosti a nesamozrejmosti toho, čo otvára, napríklad: „Existuje akýsi druh systému myslenia (konceptia, intencia atď.), ktorý je tam už nejako usadený. Zahŕňa to, čo bolo tradične nazývané ako ‚všeobecné pojmy‘ alebo ‚vrodené idey‘“ (Chomsky 2002, 108; prel. M. Š).

Pre Chomského školu platí, že sa opiera o metafory namiesto definovania a navyše o metafory slabé. Prečo hovoríme v tomto prípade o slabej metafore? Silná, živá metafora naplno využíva potenciál napätia medzi doslovným zmyslom porovnávaných zložiek, vyzdvihuje analógiu modelov alebo zážitkov a nepopiera odlišnosti existujúcich chápaní a nových skúseností. Slabá metafora je taká, ktorá apeluje na redukovanú, neprímerane zjednodušenú podobu *sensus communis*, nič neodkrýva, nevyjasňuje, ale zahmlieva, opiera sa o nevedomelé, triviálne alebo nesprávne asociácie, o podvedomé analógie, ktoré neznesú bližšie skúmanie a dôslednejšiu analýzu, preto nie je vedecká, neprináša nový, ani objavný pohľad, z toho istého dôvodu nie je ani umelecká. Ak má úspech, je to práve vďaka apelu na iracionálne, nejasné a až ritualizované opakovanie, ktoré samo seba považuje za argument. S takýmito formami sa stretávame v mýtoch, predsudkoch, klamstvách, ale tiež v politike, reklame a v iných oblastiach ľudskej činnosti, v ktorých nejde o poznanie a už vôbec nie o pravdivosť metafory. Pôvodne silná metafora „umiera“, keď sa automatizuje, ale mení sa na slabú v dôsledku zanedbania alebo nenáležitého rozdielu medzi figuratívnym a doslovným významom, ako v prípade metafory prežitia najzdatnejšieho (jedinca, druhu, skupiny, myšlienky, spoločenstva a pod.), keď sa prenáša do spoločnosti alebo sebeckého génu v biológii.

Je zaujímavé, že aj slabé metafory dokážu byť prínosné vo vede, ak je výskumník inak čestný a nefalšuje údaje, s ktorými pracuje, a dokáže prostredníctvom údajov korigovať svoje východiská, a nie naopak. Sú plne použiteľné, ak sa považujú za modely hypotéz, ktoré treba preformulovať do deskriptívneho, nie figuratívneho jazyka a potom testovať, či už prostredníctvom logickej analýzy, alebo empirického výskumu.

Slabá metafora je induktívna, nie deduktívna. Nevychádza z poznania všeobecne platných princípov, zamieňa za ne pozorovanie podobností konkrétnych zážitkov,

ktoré však môžu byť náhodné, subjektívne alebo sú výsledkom faktoru, ktorého vplyv je možný, no nie nutný.

Chomsky pri budovaní svojej metafory univerzálnej gramatiky vychádza z vlastností konkrétnych jazykov a z analógií, ktoré nachádza, usudzuje, že sú pre všetky jazyky univerzálne. Zostavuje tak gramatiku, ktorú vydáva za univerzálnu, hoci induktívny postup nevedie k všeobecne platným, ale iba štatisticky podopretým výsledkom, a preto je vždy falzifikovateľný. Navyše ide o model, ktorý chce byť globálny, a nie univerzálny, naopak, každá gramatika je svojou povahou univerzálna, no nie svojou stavbou, ale funkciou, pretože bez ohľadu na odlišnosť kritérií členenia sú tieto nejako, často metaforicky a metonymicky, použiteľné univerzálne, teda na všetky skúsenosti.

Pri hľadaní univerzálnych metafor – a ich predpoklad sa javí ako menej sporný než v prípade univerzálnej gramatiky v jej singulárnom, nie plurálnom chápaní – sa však takisto ukazuje ako nutné dospieť k takémuto záveru: „konceptuálne metafory založené na univerzálnych koreláciách skúseností sú potenciálne univerzálne; sú prítomné v poézii istých vzájomne neprepojených jazykov a kultúr, nie však vo všetkých jazykoch a kultúrach (t. j. nie sú absolútnymi univerzáliami)“ (Kövecses 2018, 12; prel. M. Š.).

V súčasnosti sa ako opak univerzálie zaužíva termín *kulturéma*. Je to pojem alebo jav, ktorý odlišuje jednu kultúru od druhej, v striktnom chápaní patrí výlučne jednej kultúre a ostatným je cudzí. Extrémne chápanie ju považuje za nekomunikovateľnú. Užitočnejšie než predstava o nepreložiteľnosti alebo naopak bezproblémovej preložiteľnosti kultúrnej skúsenosti je zachovávanie kulturém ako súčasť identity a kultúrneho dedičstva, ale iba ak je spojené so snahou vysvetľovať ich a deliť sa o ne s ostatnými.

V prekladateľskej praxi sa hľadá harmónia medzi zachovaním odlišnosti a jej sprostredkovaním a zakrytím. Z hľadiska analýzy textu je možné identifikovať a kvantifikovať mieru odlišnosti a zhody medzi jednotlivými semiotickými systémami, a to na všetkých úrovniach.

PROBLÉM METAFORY Z HĽADISKA KOGNITIVISTICKÉHO PRÍSTUPU

Na Chomského spôsob zamieňania metafory za definíciu nadväzuje i kognitívne smerovanie. V tomto prípade ide o slabú metaforu priestoru a jeho mapovania. „Jedným z najkritizovanejších aspektov Lakoffovho prístupu bolo tvrdenie, že metafora je založená na prepojení dvoch domén, zatiaľ čo metonymia ostáva v rámci jednej“ (Dirven 2003, 2; prel. M. Š.). Problém je v tom, že tzv. mapovanie kognitívnych domén (alebo tradične sémantických polí) sa môže ukázať ako obmedzene použiteľná metafora, pretože tieto sa natoľko vrstvia a prelínajú (pričom ich hranice navyše nie sú ostré), že sa nedá brať doslova. Je však možné obnoviť alebo aj prvýkrát objaviť jej silu, ak sa rekontextualizuje obraznosť a odliší od doslovnosti, teda ukážu sa kontexty, v ktorých je funkčná a v ktorých nie.

Mapovanie je geografickou kategóriou, ktorá zachytáva a proporčne zobrazuje reálny alebo fiktívny priestor, pre ktorý však platí, že je usporiadaný podľa obme-

dzeného počtu kritérií, zatiaľ čo lexika ich má mnohonásobne viac než jednotiek, ktorých počet je neobmedzený. Metonymia spája rovnako ako metafora dve takéto domény, ibaže podľa iného kritéria – kontingencie, a nie analógie. Vytvára novú doménu, ktorá sa pri živom trópe chápe ako dočasná, prechodná, ale vlastne aj dve pôvodné sa aktualizujú a nedajú sa chápať mimo úzu, či už bežného, špecializovaného, alebo metajazykového.

CHOMSKY A PROBLÉM REKURZIVITY METAFORY

Rozlíšenie kvantitatívneho od kvalitatívneho je jednou z najvýznamnejších dichotómií, navyše obraznej, hoci nie metaforickej, ale metonymickej povahy. Dnešná sa považovala za vlastnú ľudskému mysleniu a jazyku ako takému, kým dnes ju už chápeme ako užitočnú od istého stupňa alebo typu rozvoja ľudskej spoločnosti. Noam Chomsky prišiel okrem myšlienky transformatívnej gramatiky, ktorá očividne nefunguje napríklad pre slovanské jazyky, aj s podľa nás neopodstatnenou tézou, že základnou vlastnosťou jazyka je syntaktická rekurzivita, teda možnosť nahrádzať každý vetný člen podradenou vetou, zámenom alebo číslovkou a tak ďalej do nekonečna. Pritom samotná rekurzivita ako taká, dosahovaná medzivetne a medzitextovo, opakovaním a rozvíjaním, prípadne varírovaním, je skutočne hodnotným a možno i univerzálnym prostriedkom myslenia a jeho jazykového vyjadrovania.

Samotnú zloženú vetu však nie je ťažké rozložiť na jednoduché vety a výsledný text neprestáva byť zrozumiteľný. Rovnako je ľahké predstaviť si jazyk bez zložených viet, pretože v ľubovoľnom jazyku dokážeme ľubovoľný text upraviť tak, že sa bude skladať výlučne z jednoduchých viet bez toho, že by stratil svoju komunikačnú hodnotu. Takýmto rekurzívnymi prostriedkami sú do veľkej miery aj zámená a číslovky. V skutočnosti je omnoho ľahšie predstaviť si jazyk bez vetnej rekurzívnosti vnútri vety ako bez čísloviek, aspoň jazyk civilizácie podobnej našej. Rekurzívnosť vnútri vety môže byť plnohodnotne nahradená medzivetnou syntaxou, a to aj bez odkazovania opakovaním plnovýznamových pojmov v rámci textu ako reálnej komunikačnej jednotky. Rekurzivita je záležitosťou ekonomizácie komunikácie, skrakuje text za cenu zhustenia informácie. Naše myslenie rekurzívne nepochybne je, chápe svet ako rozčlenený, diferencovaný a poznateľný celok, akokoľvek je zložitý. Chomského chybou je stotožňovanie myslenia s jeho jazykovými prejavmi, čo je rovnako závažná chyba ako predstava jazyka zbaveného reflexívnosti a metafyziky.

Iné semiotické systémy ako maľba alebo hudba nestavajú na slove, ktoré nadobúda svoj zmysel až vo vete, akokoľvek má pojem, mentálny obraz, plne arbitrárny vzťah k obrazu zvukovému, ktorý vo vete vyčleňuje. Chomsky takisto zabúda na fakt, že členenie vety je rovnako arbitrárne vo vzťahu k členeniu vizuálnej predstavy, ak sa na nejakú viaže, čo vôbec nie je nutné. Štruktúra vety, nech je jej model akýkoľvek, stavia na analytickom rozdelení informácie na menšie jednotky použiteľné v iných vetách a kontextoch. Ak aj vzťahy medzi slovami a vetnými členmi nie sú viacnásobne rekurzívne na úrovni vety, takmer neobmedzená rekurzivita sa dosahuje na úrovni textu.

Pripodobnime jednoduchú vetu jednoduchej matematickej operácii, každú jej kvantitatívnu hodnotu alebo veličinu dokážeme ďalej rozšíriť a ako zátvorku pou-

žívať nerušene ďalej. Ak otvoríme⁶ zátvorky, vytvoríme lineárnu podobu operácie, ktorá vedie k rovnakému výsledku. Zahustenie informácie „zátvorkami“ však môže viesť nielen k skráteniu riešenia, ale tiež k jeho komplikáciám a k tomu, že sa ľahšie dopustíme rôznych chýb. Číslo ako kvantitatívny ukazovateľ, ktorý vzniká ako dôsledok kvalitatívneho vymedzenia množiny, je práve tak ucelenou a neopakovateľnou abstraktnou, ako aj rozložiteľnou, ďalej rekurzívne členiteľnou jednotkou so seba-referenčnou aj potenciálne pre chápanie sveta užitočnou funkciou ako kvalitatívne vymedzený pojem.

Je zrejmé, že pôvodne museli existovať jazyky bez čísel iba s jednou úrovňou členenia vety. Zdá sa, že je tu istá súvislosť medzi zložitosťou myslenia človeka a zložitosťou jeho kultúry, nástrojov a syntaxe jeho viet. U klasických antických Grékov nie je ostré rozlíšenie medzi rozumom, poznávaním a jazykom. Platí to i o Aristotelovi. To, čo považuje za kategórie myslenia, sú pre nás aj gramatické kategórie gréckeho jazyka, druhé podstaty sú okrem iného pojmiami všeobecných podstatných mien. Nie je to omyl, pretože rozlíšenie medzi rozumovým poznávaním a jazykom pre neho nebolo relevantné a v mnohých disciplínach sa ani dnes nejaví ako ostré alebo významné. Tradičné rozlíšenie medzi *aisthésis* a *noésis*, teda zmyslovým a rozumovým poznávaním, sa neopiera o odlišnosť chápaní založených na jednej strane na tvare *predstavy*, ikonickej (podľa peirceovskej terminológie) *mimézis* nejazykového vnútorného obrazu a na druhej strane na výstavbe diskurzívnej symbolickej *mimézis* jazykového alebo symbolického systému. To je súčasné, nie historické formulovanie, navyše užšie než pôvodné. V súčasnosti vieme pomocou technológie komunikovať a uchovávať to, čo sa v antike vyjadrovalo prostriedkami trojjedinej chorey, spojenia slova, hudby a tanca – film a hudobný klip sú realizáciou omnoho staršieho ideálu, spojenia symbolickej, ikonickej aj indexovej *mimézis*.

Odlíšenie estetickéj a magickej funkcie od funkcie nástroja, zbrane alebo úžitkového predmetu (teda i dopravného prostriedku alebo obydlija) sa zdá byť pomerne starého dáta. Ťažšie je rozlíšenie estetickéj a magickej, nakoniec aj etickej a náboženskej funkcie artefaktu. No prvé odlíšenie sa javí ako staré najmenej niekoľko desaťtisíc rokov, posledné je také čerstvé, že odlíšiteľnosť sa chybné zamieňa za skutočnú oddeliteľnosť.

Donedávna sme za jednoduché považovali kultúry, ktorých materiálna úroveň sa výrazne nelíši od paleolitických kultúr nášho živočíšneho druhu pred desiatok tisíc rokov, napriek tomu majú bohatú duchovnú kultúru, ako je to u Krovákov alebo Sanov v Afrike alebo u austrálskych pôvodných obyvateľov. V dobe kontaktu s globálnou modernou kultúrou nemali rozvinuté kvantitatívne ukazovatele v jazyku, mali relatívne jednoduchú gramatiku, nemali okrem mýtov vedomosti o dobe pred aktuálnou pamäťou žijúcich ľudí, o to rozvinutejšiu však mali mytológiu a umenie, pričom tieto dve funkcie artefaktov sa ťažko odlišovali.

Prípadný objav jazyka bez vnútrovetnej rekurzivity a s tým spojenej explicitnej obraznosti vyjadrovania by nikoho zrejme neprekvapil. Nijako nás neprekvapí ani objav jazyka bez plne rozvinutého číselného systému, neočakávaným objavom je však jazyk úplne bez čísel, a dokonca bez neurčitých čísloviek, bez označenia farieb, a za celkom nemožné pokladáme objavenie ľudskej kultúry bez mytológie a mágie,

bez artefaktov magického, mytologického alebo estetického charakteru, bez viery v nadprirodzeno, v mýtickú silu predkov, rastlín, zvierat, prírodných úkazov a zvláštnych lokalít, a predsa tieto vlastnosti spoluvytvárajú harmonický obraz, iba sme ho doposiaľ datovali do veľmi ďalekej prehistórie. Chomsky v súčasnosti poníma kvantifikátory ako univerzálne: „Zoberme si oblasť kvantifikátorov. V práci spred dvadsiatich piatich rokov sa chápali ako prototypálna povrchová vlastnosť, dnes sa považujú za prototypálnu nepovrchovú vlastnosť, vlastnosť jazykovej schopnosti“ (2002, 114; prel. M. Š.). Z hľadiska teórie nemáme problém s ich možnosťou, ale s nutnosťou.

No práve objavenie jazyka, ktorého vlastnosti sú v ostrom rozpore s tým, čo Chomsky považuje za univerzálne pre všetky jazyky, ohlásil Daniel L. Everett v článku „Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã“ s príznačným podnázvom „Another Look at the Design Features of Human Language“ (Kultúrne obmedzenia gramatiky a poznania v jazyku pirahã: Iný pohľad na základné vlastnosti ľudského jazyka):

Kultúra [ľudu Pirahã] obmedzuje komunikáciu na témy, ktoré nie sú abstraktné a patria k bezprostrednej skúsenosti účastníkov komunikácie. Toto obmedzenie vysvetľuje rad veľmi prekvapivých rysov gramatiky a kultúry ľudu Pirahã: absencia akéhokoľvek druhu čísel alebo chápania toho, čo počítanie je, ako aj všetkých podmienok na kvantifikáciu, absencia pojmov pre farby, absencia vedľajších viet, najjednoduchší známy systém zámen, absencia „relatívnych časov“, najjednoduchší doteraz známy systém príbuzenstva, neprítomnosť mýtov stvorenia a fikcie, absencia individuálnej alebo kolektívnej pamäte siahajúcej viac než dve generácie do minulosti, absencia kresby alebo iného umenia a jedna z najjednoduchších zdokumentovaných materiálnych kultúr, ako aj skutočnosť, že ľud Pirahã je monolingválny po viac ako dvesto rokov pravidelného kontaktu s Brazílčanmi a ľuďom Kawahiv, ktorý patrí k jazykovej skupine Tupí-Guaraní (2005, 621; prel. M. Š.).

Everett upresňuje, že v žiadnom prípade nejde o upadnutú alebo nezdravú kultúru. Podľa neho je to jazyk s jedným z najkomplexnejších slovesných systémov, s bohatým a presným systémom rozlišovania prírodných javov, rastlín, zvierat, útvarov a predmetov.

Sám Everett začínal ako nadšený nasledovník Chomského. Vo svojej dizertačnej práci sa ešte snažil opísať jazyk pirahã v zmysle Chomského univerzálnej gramatiky. Svoje pozorovania však iba veľmi problematcky dával do vzťahu s príslušnými hypotézami a postupne objavoval i hranice ich teoretickej platnosti. Myšlienka, že ako ľudia máme vrodenu nielen schopnosť naučiť sa prirodzený jazyk, potrebu reflektovať a artikulovať svoju skúsenosť tak z vonkajšieho sveta, ako aj z vnútorného prežívania a komunikovať ju iným a dostávať ju od iných, a že máme vrodene dokonca aj konkrétne spôsoby tejto artikulácie a reflexie, nie je v ničom nová. Nájde ju napríklad v starom scholastickom stredovekom chápaní univerzálií, pojmov, ktoré majú byť pre všetky jazyky rovnaké, len sa majú vyjadrovať inou formou, ak máme použiť saussureovskú metaforu, rovnaký myšlienkový obraz, rovnaká platónska idea sa má vyjadriť odlišnými zvukovými obrazmi. Takéto „univerzálie“ vznikli v stredoveku v kultúrnej prepojenom svete Európy v procese plurilingvizmu, vzájomného vrstvenia a ovplyvňovania sa prevažne príbuzných jazykov, na Západe pod vplyvom latinčiny, čo mohlo viesť pri povrchnom pozorovaní k takémuto súdu. Chomsky iba

zopakoval chybu: na základe malého počtu jazykových skupín blízkej typológie a vo vzájomnom kontakte chcel usudzovať na vlastnosti jazyka ako takého. Za univerzálne považoval nielen pojmy, ale aj syntaktické štruktúry. Logicky je takéto usudzovanie syntetickým súdom vzniknutým indukciou, ktorý môže byť hocikedy falzifikovaný a nikdy ho nemožno považovať za všeobecne platný. Dokázateľne a nesporne platný môže byť iba súd analytický, logicky konzistentne odvodený od pozorovania nezávislou dedukciou z nadradeného celku, ako je to v matematickom dokazovaní.

Ak je výsledok takéhoto súdu v rozpore so skutočnosťou, chybný je pravdepodobne proces odvodzovania, no chybným môže byť aj vstupný predpoklad, ktorý sa považoval za apriórny. Treba si dávať pozor na dôkazy v kruhu, ktorých postupy sú síce formálne správne, no iba potvrdzujú, že to, čo chceme dokázať, je vstupným predpokladom nášho súdu, preto z vedeckého hľadiska nie sú platné, akokoľvek môžu byť emotívne presvedčivé. Ak je však postup dedukcie správny a výsledok nie, musia byť nesprávne vstupné predpoklady. Fakt, že Chomského hypotézy zodpovedajú nielen matérii, z ktorej vychádza, ale čiastočne i podobnej, a sú jednoznačne falzifikované na typologicky a situačne odlišnej matérii, ukazuje, že jeho úsudky majú platnosť, ale inú, než predpokladá. Skutočne niečo objavil, no nie niečo univerzálne platné, ale viazané na analytické jazyky a na kontext tzv. západnej kultúry, ktorá sa stáva globálnou, no to ju nerobí univerzálnou.

Pre človeka platí, že jeho nástroje sú členené, že majú relatívne oddelené časti, ktoré majú význam iba v celku. „Človek, a v tomto je skutočne jedinečný, sa dostal k tomu, že vytvára nástroje z rôznorodých funkčných súčastí a používa nástroje pri vytváraní iných prostriedkov a iných druhov artefaktov“ (Lampis 2011, 41; prel. M. Š.). Má však i pôvodnejšie, jednoduché nástroje, ako je napríklad kyjak, ktorý môže byť z jedného kusa, alebo pästný klin. Takto nečlenené nástroje používajú aj mnohé zvieratá a my si nimi pomôžeme v čase núdze, no nestačia nám. Podobne je to s vyjadrovaním, keď sa stretneme s človekom, s ktorým nemáme spoločný jazyk, dokážeme si niečo ukázať významovo nečlenenými posunkami, no zložitejšie obsahy si musíme nakresliť alebo predviesť ako mím. Tieto obsahy však už majú komplexne členený charakter. Preto nás zaráža Everettom pozorovaná neprítomnosť iného kreslenia než jednej súvislej zatočenej čiary v prípade ľudu Pirahã. Táto čiara sa navyše na nič nepodobá a má označovať duchovnú skúsenosť považovanú za úplne reálny jav.

Za univerzálnu vlastnosť jazyka teda považujeme analytické normované členenie ucelenej informácie do jej analytických zložiek s čiastkovým významom na úrovni vety, tej však bohato postačuje k funkčnosti už jedna úroveň. Spomínaná neobmedzená rekurzivita, mnohoúrovňová nadväznosť môže v tomto prípade fungovať na úrovni textu, dichotómia celku a časti nie je v tomto prípade obmedzená, významové väzby sa tvoria medzi vetami v ich logickej, ak aj nie formálnej súvzťažnosti a situačnom kontexte.

Ale môže byť rekurzivita v prípade metafory neobmedzená na úrovni vety, a to práve v jazykoch, ktoré rekurzivitou používajú bežne a v ktorých, aspoň od baroka, majú bohaté vety s mnohonásobnou rekurzivitou bohatú tradíciu? Zdá sa, že to tak nie je. Bežne sa stretávame s prvým stupňom rekurzivity, prípadne s druhým, ktorý pracuje s prirovnaním dvoch už metaforických alebo metonymických prvkov.

Nenachádzame však metafory tretieho a vyššieho stupňa, ako keby tu bola hranica, na ktorú dezautomatizácia metafory naráža. Metafora teda môže odkazovať na inú metaforu, rozvíjať ju a aktualizovať, hoci ako živá častejšie sprítomňuje niečo, čo je nové, prípadne ťažšie prijateľné, alebo poskytuje nové chápanie známeho, ale prípad metafory tretieho a vyššieho rádu sa ukazuje ako problém. Podobne dospieva k názoru o ohraničenosti možností metafory aj MacCormac:

Keby sa mi podarilo vytvoriť algoritmy na univerzálnu produkciu metafor, mohol by som redukovat metaforu na rekurzívnu funkciu, ale zdá sa, že kreativita a často nečakaná variabilita metafory je výzvou pre rekuziu. Potom by som mohol a tvrdiť, že vlastnosti neznámeho môžu byť nielen predpovedané, ale i dedukovateľné. Moja dôvera v kantovskú koncepciu hraníc konceptualizácie mi dovoľuje uspokojiť sa s kváziformálnym opisom metafory (1985, 5; prel. M. Š.).

METAFORA VO FILOZOFII

Za najvýznamnejších filozofov 20. storočia sa zvyknú považovať Ludwig Wittgenstein (1899 – 1951) a Martin Heidegger (1889 – 1976) a rozdiel medzi nimi sa dá dobre ukázať práve na ich postoji k metafore. Ak Wittgenstein vo svojom *Traktáte* uvádza tézy, z ktorých sa mnohé najprv chápali ako definície, potom ako objavné, silné metafory, ktoré sa i jemu postupne ukazovali ako slabé, a preto ich korigoval a nanovo kontextualizoval, Heidegger pri „mapovaní“ horizontov a motivácie filozofických pojmov antického i moderného chápania používal náročné metafory opierajúce sa o originálne chápanie nemeckého a gréckeho jazyka. Spôsob, akým boli a sú kontroverzné metafory týchto dvoch mysliteľov, je vhodným ukazovateľom rozdielov ich filozofického smerovania a prínosu. Ako správne pozoruje Cazeaux: „Ricoeur si myslí, že to, že vníma metaforu a metafyziku ako ‚vertikálne‘ vzťahy, prvý medzi doslovným a metaforickým a druhý medzi zmyslovým a zrozumiteľným, je dôvodom, prečo Heidegger v texte Veta o (dostatočnom) dôvode [*Der Satz vom Grund*] tvrdí, že ‚metaforickosť existuje iba v metafyzike‘ (Heidegger 1997, 72)“ (2007, 176; prel. M. Š.).

Heideggerova metafora sa tu javí ako významná, okrem iného aj ako stimul diskusie dvoch významných filozofov konca 20. storočia, Derridu a Ricoeura. Cazeaux vysvetľuje, ako Ricoeur tlmočí heideggerovské chápanie metafory: „Metaforický diskurz je doména, v ktorej sa nové výrazy vytvárajú, ale nie sú v nej konceptualizované alebo preložené; tam sa tvorivé metafory dostávajú po prvýkrát do hry. Príkladom takéhoto diskurzu môže byť báseň, rozprávanie alebo esej. Špekulatívny diskurz je doménou konceptu a navyše doménou, v ktorej sa pojmom dá vypovedať o predmete“ (178).

Derrida pre neho charakteristickým spôsobom odmieta zásadnosť rozlíšenia doslovného a metaforického významu vo vzťahu k definícii metafory, ktorú obhajuje: „Tím se vysvětluje i nedůvěra, kterou má k pojmu metafory Heidegger. V knize *Der Satz vom Grund* zdůrazňuje zejména protiklad smyslové/non-smyslové; což je sice důležitý rys, nikoli však jediný, ani první anebo takový, který nejvíce určuje hodnotu metafory“ (1993; 264 – 265). Inde zasa vyzdvihuje význam, ale nesebestačnosť metafory: „metafora je spolu se všemi svými bytostnými charakteristikami klasické

filosoféma, je to metafyzický pojem“ (207). Významné je však, že vyzdvihuje práve metaforu metafory, ktorá má aj podľa nás hraničné vlastnosti:

Kdybychom chceli uchopiť a utriediť všetky metaforické možnosti filosofie, pričom najmenším jedna metafora by stále bola eliminovaná a setrvávala by vně tohoto systému: pričom najmenším tá, bez ktorej by sa nevytvoril pojem metafory, neboli – aby som synkopicky zdôraznil celú tento reťazec – metafora metafory. Táto metafora, jež zůstává vně toho pole, které umožňuje vymezit, navíc extrahuje či abstrahuje sebe samu z tohoto pole, takže se z něj jakožto metafora odečítá (207).

ZÁVER

Ak sú snahy o vyzdvihnutie arbitrárnosti priameho vzťahu medzi najrozvinutejšími znakovými formami a ich chápaním, ako aj vzťahu predstavy a jej vyjadrenia mimo historického, kultúrneho i osobnostne zážitkového kontextu typické na prelome 19. a 20. storočia a začiatku 20. storočia, čo súvisí aj s problematizáciou, aktualizáciou a zmenou chápania metafory, neskôr pozorujeme tendenciu k zamieňaniu zjednodušene chápanej metafory za riadne definované pojmy. Od moderny a avantgardy k postmoderne a súčasnosti vidíme vyzdvihovanie singulárnych a fragmentárnych metafor boja o život, samospasiteľnosti trhu, nevyhnutnosti konzumu, nepochopiteľnosti vedy a filozofie, zbytočnosti humanitného vzdelania, celkovo slabých metafor, podobne, ako je v jazykovede slabou metaforou myšlienka jednej konkrétnej univerzálnej gramatiky. Ale každá gramatika musí byť univerzálna aspoň v tom zmysle, že nejako umožní artikulovať akúkoľvek skúsenosť spôsobom, ktorý je závislý od poznania gramatiky, lexiky, ale aj od potreby pochopiť druhého, na základe kultúrneho a historického kontextu i osobnej predstavivosti a spätnej väzby. Umenie a literatúra tak dostávajú väčšie vyjadrovacie možnosti a nástroje šírenia podobne ako veda, ale zároveň dozrievajú do situácie, keď, ak už nie sú pochopiteľné bez poznania kontextu, aspoň zabezpečujú diametrálne odlišný pohľad, ktorý je vo vzťahu k redukovanému singulárnemu chápaniu bez komplexného zhodnotenia reálnej situácie často vo vzťahu slabej, zradnej alebo zavádzajúcej metafory, ktorá sa však predsa javí ako potrebná aspoň zo spoločenského hľadiska.

POZNÁMKY

- ¹ Mimézis sa od mimikry líši účelom napodobňovania. Mimikry u zvierat má za úlohu oklamať predátora alebo korisť predstieraním, že sú tým, čím nie sú, zakrytím vlastnej identity. Jeho funkciou je oklamať. Oproti tomu mimézis je založená na tom, že má byť pravdivá, objasňujúca, pomáhajúca, funkčná. Možnosť oklamať nesie v sebe ako nevyhnutný defekt, deficit, nechcenú súčasť svojej povahy.
- ² Pôvodná forma je μίμησις (mímēsis), z μιμεῖσθαι (mimeisthai, napodobňovať, imitovať), to je blízke k μῖμος (mimos, mím). Slovo mím sa ukazuje ako azda najstaršie, označuje herca, ktorý predvádza podobným, ale štylizovaným pohybom, nie slovom.
- ³ Pôvodná funkcia jednoznačnej identifikácie ako dnes priložením dvoch polovic roztrhutej bankovky alebo zapadnutie kľúča do zámky, založená práve na ľubovoľnosti spôsobu dvoch plne funkčne arbitrárne oddelených častí celku sa pri pečati nahradila figuratívnym reprezentovaním, vecná súvislosť metaforickou. Typ znaku, ktorý dnes podľa Peirca označujeme ako symbol, nemá s označovaným

žadnu priamu vecnú, príčinnú alebo časopriestorovú súvislosť, tá stavia na kultúrnej a historickej skúsenosti, ktorú metafora prepája s individuálnym zážitkom odhalenia súvislosti bez popretia odlišnosti.

- ⁴ Takto neskôr nazval americký filozof Willard Van Orman Quine (1908 – 2000) chybný, ale rozšírený názor, že konkrétne slovo (nie vlastné meno) by malo označovať práve jeden fyzický predmet.
- ⁵ „die Anzahl, welche dem Begriff F zukommt, ist der Umfang des Begriffes gleichzahlig dem Begriffe F“.
- ⁶ Otvorenie zátvorky je možné ako jej odstránenie iba v prípade asociatívnych úkonov, ako je súčet alebo aritmetický súčin. V prípade neasociatívnych operácií, ako je odčítanie alebo umocňovanie, si vyžaduje zložitejšie procesy linearizácie presného postupu operácií, pri odčítaní je závažný postup zľava doprava, pri umocňovaní naopak. Čím je informácia komplexnejšia, tým je odstraňovanie zátvoriek náročnejšie, ale možné je vždy. Rekurentný proces logicky často nie je asociatívny, preto text s rekurzivitou obmedzenou na jeden stupeň vo vete upravený z textu s neobmedzenou rekurzivitou je možný, je však nielen dlhší, ale jeho výstavba je výrazne odlišná.

LITERATÚRA

- Cazeaux, Clive. 2007. *Metaphor and Continental Philosophy. From Kant to Derrida*. New York: Routledge.
- Derrida, Jacques. 1993. „Bílá mytologie.“ In *Texty k dekonstrukci*, Jacques Derrida, prel. Miroslav Petříček, 196 – 276. Bratislava: Archa.
- Dirven, René. 2003. „Introduction.“ In *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*, ed. René Dirven – Ralf Pörings, 1– 38. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Eco, Umberto. 2004. *Teorie sémiotiky*. Prel. Marek Sedláček. Brno: JAMU.
- Everett, Daniel L. 2005. „Cultural Constraints on Grammar and Cognition in Pirahã.“ *Current Anthropology* 46, 4: 621 – 646.
- Frege, Gottlob. 1884. *Die Grundlagen der Arithmetik. Eine logisch-mathematische Untersuchung über den Begriff der Zahl*. Breslau: W. Koebner.
- Heidegger, Martin. 1997. *Der Satz vom Grund*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann GmbH.
- Chomsky, Noam. 2002. *On Nature and Language*. Cambridge University Press: New York.
- Isidor ze Sevilly. 2000. *Etymologiae I.–III./Etymologie I.–III*. Prel. Daniel Korte. Praha: Oikoymenh.
- Jakobson, Roman. 2003. „The metaphoric and metonymic poles.“ In *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*, ed. René Dirven – Ralf Porings, 41 – 47. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Kövecses, Zoltán. 2018. *Metaphor universals in literature*. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/322940750_Metaphor_universals_in_literature [cit. 20. 09. 2018]
- Krupa, Viktor. 1997. „Similarity As a Basis of Metaphor?“ *Jazykovedný časopis* 48, 2: 81 – 88.
- Lampis, Mirko. 2011. *El significado de la inteligencia. Una conversación interdisciplinaria entre vida, conocimiento y semiosis*. Saarbrücken: Editorial Académica Española.
- MacCormac, Earl R. 1985. *A Cognitive Theory of Metaphor*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Martinka, Jaroslav, ed. 1970. *Antológia z diel filozofov. Predsokratovci a Platón*. Prel. Miloslav Okál – Július Špaňár. Bratislava: Epoque.
- Martinka, Jaroslav, ed. 1973. *Antológia z diel filozofov. Od Aristotela po Plotina*. Prel. Miloslav Okál – Július Špaňár. Bratislava: Pravda.
- Peirce, Charles Sanders. 1955. *Philosophical Writings of Peirce*. Ed. Justus Bucher. New York: Dover.
- Saussure, Ferdinand de. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Prel. František Čermák. Praha: Academia.

Metaphor as a criterium of shifts in understanding language and communication

Metaphor. Modernity. Postmodernity. Arbitrariness of linguistic sign. Figurative language.

Metaphor has been elevated and absolutized, but also exhausted and problematized in modernity. Above that, the language sign/symbol has been revealed as arbitrary and functional wherever imagination has failed. Metaphor exploits external or situational analogy, which is not arbitrary, if we consider it within a communicative situation. For this reason, metaphor has been pushed out of the focus of linguistics. Postmodern resignation to consistency and completeness of explanation has led to using metaphors – otherwise irreplaceable in forming new ideas and experiences – instead of definitions of concepts. We want to show that concepts can and should be analyzed and defined. We propose that one can analyze in this way the problem of universal grammar and recursion in language. Reflecting on the function of metaphor in philosophy, we show that philosophical explanations are applicable in other disciplines dealing with language and communication.

Doc. Mgr. Martin Štúr, PhD.
Katedra romanistiky
Filozofická fakulta
Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre
Hodžova 1
949 01 Nitra
Slovenská republika
mstur@ukf.sk